

Η ΗΛΕΚΤΡΟΣΤΑΤΙΚΗ ΜΗΧΑΝΗ RAMSDEN ΕΝΑ ΙΔΙΑΙΤΕΡΟ ΚΕΙΜΗΛΙΟ ΣΤΙΣ ΣΥΛΛΟΓΕΣ ΤΟΥ ΕΙΜ

N. Ζυγούρη, Ιστορικός

Στην αυγή του 20^{ου} αιώνα, το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο εισάγει στις συλλογές του ένα αντικείμενο ιδιαίτερο, μοναδικό τεκμήριο τόσο της ζωής και προσωπικότητας του κατόχου του, όσο της τεχνολογίας και των επιστημονικών ανακαλύψεων της εποχής του. Πρόκειται για μία μηχανή ηλεκτρισμού, που ανήκε προεπαναστατικά στον γνωστό Υδραίο, караβοκύρη και αγωνιστή του 1821, Εμμανουήλ Τομπάζη.

Στην ευχαριστήρια επιστολή¹ που η Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία Ελλάδος έστειλε στις 11 Μαΐου του 1901 προς το δωρητή Ιάκωβο Τομπάζη διαβάζουμε:

«Το όργανον τούτο της Φυσικής, περί ου, ως γράφεται, και οι βιογράφοι του υμετέρου πάππου ποιούσι μνημεία και ότι υπήρξε δώρον προς αυτόν του διασήμου διπλωμάτου Pozzo di Borgo, μεθ' ου είχε σχέσεις, θεωρούμε απόκτημα άξιον λόγου δια το Μουσείον της Εταιρείας, διότι θα μαρτυρεί εν άλλοις ότι οι μεγάλοι ναυτικοί άντρες δεν ήσαν ξένοι προς την φυσικήν επιστήμην και προς άλλην μάθησιν των χρόνων των, ως τούτο πιστοποιείται και απεξ' άλλων τεκμηρίων απτών, άτινα κέκτηται το Μουσείον».

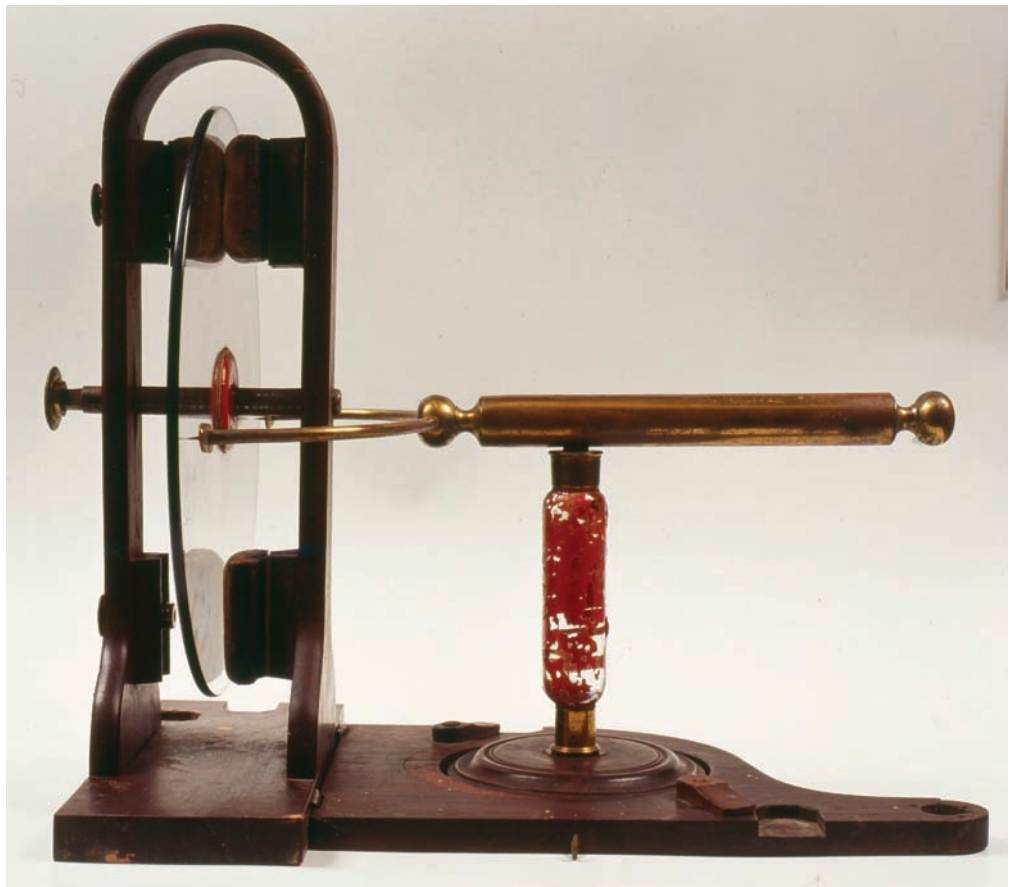
Σύμφωνα με τις πληροφορίες που διασώζει ο εγγονός και βιογράφος των αδελφών Τομπάζη, Ιάκωβος², η μία από τις δύο μηχανές ηλεκτρισμού που είχε ο Εμμανουήλ Τομπάζης αποτελούσε δώρον του Κορσικανού διπλωμάτη Carlo Andrea Pozzo di Borgo (1764-1842)³.

Η επαφή των αδελφών Τομπάζη με εξέχουσες προσωπικότητες της Ευρώπης επιβεβαιώνεται και από τις επιστολές του Γάλλου ακαδημαϊκού Pierre Lebrun προς τον Ιάκωβο Τομπάζη. Ο Pierre Lebrun το

1 Αρχείο IEEE, εγγρ. 11^{ης} Μαΐου 1901 αρ. 201/Δεκ 152.

2 Τομπάζης, Ν.Ι., *Αδελφοί Ιάκωβος και Μανώλης Τομπάζης. Συμβολή εις την Ιστορίαν της Εθνικής Παλιγγενεσίας*, Αθήνα, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, 1902, σ. 9

3 Carlo Andrea Pozzo di Borgo, κορσικανός ευγενής και διπλωμάτης. Είχε συμβάλλει στην ενσωμάτωση της Κορσικής στην Γαλλία και υπήρξε εκπρόσωπός της στη Γαλλική Νομοθετική Συνέλευση (1791-2). Όταν επέστρεψε στο νησί υποστήριξε εξέγερση για να μετατραπεί σε Αγγλικό προτεκτοράτο (1793). Μετά την ανακατάκτηση του νησιού από τους Γάλλους (1796) το εγκατέλειψε. Υπήρξε πολιτικός εχθρός του Βοναπάρτη εξαιτίας κυρίως των γεγονότων που είχαν συμβεί στην Κορσική και διπλωματικά υπηρέτησε τον αντιβοναπαρτικό συνασπισμό από την πλευρά των Ρώσων. Διετέλεσε από το 1804 μέλος του Διπλωματικού σώματος της Ρωσίας. Το 1814 γίνεται πρεσβευτής των Ρώσων στην Γαλλία και το διάστημα 1835-1839 πρεσβευτής τους στην Αγγλία. *La Grande Encyclopedie*, σ. 530-531.

Η ηλεκτροστατική μηχανή Ramsden που χρησιμοποίησε προεπαναστατικά ο Εμμανουήλ Τομπάζης (αρ. κατ. 1892).

Ο Andrea Carlo di Borgo (1764-1842).
Κορσικανός ευγενής και διπλωμάτης.

Ο Εμμανουήλ Τομπάζης. Ασπρόμαυρη
λιθογραφία του Μπέργιγγερ (αρ. κατ. 1886).

1820 ταξίδεψε⁴ με το πλοίο *Θεμιστοκλής* από την Μασσαλία στην Ύδρα, όπου φιλοξενήθηκε στο αρχοντικό των Τομπάζηδων. Ο ίδιος σύστησε στον Ιάκωβο Τομπάζη και το Γάλλο φιλέλληνα και ιστοριογράφο Voutier. Διαβάζοντας τη βιογραφία των αδελφών Τομπάζη, ανακαλύπτουμε ότι υπήρχε ένας σημαντικός κύκλος πνευματικών ανθρώπων τους οποίους συναναστρέφονταν στην Ευρώπη. Επομένως, δεν μας εκπλήσσει ως τυχαίο το γεγονός, ότι ο διάσημος Κορσικανός διπλωμάτης γνωρίζει αρκετά καλά τον Εμμανουήλ Τομπάζη και το φιλομαθή χαρακτήρα του, ώστε να του δωρίσει μία μηχανή ηλεκτρισμού, θαυμαστό επιστημονικό επίτευγμα της εποχής του.

Συλλέγοντας πληροφορίες για τον τύπο αυτής της μηχανής, ανακαλύψαμε ότι πρόκειται για την ηλεκτροστατική μηχανή Ramsden⁵ που εφευρέθηκε το 1766 από τον Άγγλο J.Ramsden (1735- 1800). Πλην αυτής μέσα στο ίδιο ξύλινο κιβώτιο υπάρχει και ένα ηλεκτροσκόπιο με φύλλα χρυσού το οποίο χρησιμοποιούνταν με σκοπό το μέτρημα του παραγόμενου ηλεκτρικού φορτίου. Η μηχανή αποτελείται από μια ξύλινη σπαστή σε δύο μέρη βάση, στην μία άκρη της οποίας υπάρχει κάθετα ένας γυάλινος δίσκος ο οποίος περιστρέφεται με μία λαβή, στερεωμένος ανάμεσα σε τέσσερα δερμάτινα μαξιλαράκια (τριβεία). Ένας χάλκινος σωλήνας που βιδώνεται στο κέντρο της βάσης και σχηματίζει τόξο γύρω από το δίσκο συλλέγει την ενέργεια (αρνητική και θετική δαπάνη) που παράγεται από την περιστροφή του δίσκου. Πρόκειται δηλαδή για μια ηλεκτροστατική μηχανή που παράγει ηλεκτρισμό δια της τριβής.

Για τους φιλομαθείς ταξιδευτές, εμπόρους, δασκάλους, διπλωμάτες και γενικότερα τους πνευματικούς ανθρώπους που είχαν συχνές επαφές με την Δύση, η γνωριμία με τα τεχνολογικά επιτεύγματα της εποχής τους ήταν σχεδόν αναπόφευκτη. Οι δημόσιες επιδείξεις πειραμάτων φυσικής με μηχανές ηλεκτρισμού, ήταν συνηθισμένες στην Δύση και συχνά γίνονταν με στόχο όχι μόνο εκπαιδευτικό αλλά για να διασκεδάσουν και να εντυπωσιάσουν το κοινό. Οι επιστημονικές ανακαλύψεις και τα πειράματα γύρω από τον ηλεκτρισμό του Benjamin Franklin (1706-1790), του Luizi Galvani (1737-1798) και του Alessandro Volta (1745-1827), ήταν γνωστά στους κύκλους των Ελλήνων λογίων της Δύσης. Στο περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος* (1811- 1821)⁶ που ήταν ένα από τα σημαντικότερα της προεπαναστατικής περιόδου και εξέφραζε το πνεύμα των λογίων της διασποράς, βρίσκουμε αναφορές των ονομάτων τους⁷.

Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, στις ανώτερες σχολές του τουρκοκρατούμενου Ελληνισμού άρχισαν να πραγματοποιούνται πειράματα της φυσικής, με στόχο πάντα διδακτικό. Στο εκλαϊκευμένο διδακτικό έργο του *Φυσικής Απάνθισμα*, ο Ρήγας (1757- 1798) περιγράφει με κάθε λεπτομέρεια τα θεαματικά πειράματα που σίγουρα έχει δει να γίνονται από το δάσκαλο Φυσικής Μαννασή Ηλιάδη⁸, στο Βουκουρέστι, γύρω στα 1780. Επίσης περιγράφει παραστατικά τη χρήση της ηλεκτροστατικής μηχανής⁹.

«Η ηλεκτρική μηχανή είναι κατασκευασμένη από μίαν γυάλινη σφαίραν κούφιαν, μίαν πιθαμήν περιπίου διάμετρον έχουσαν, ή μισό δάκτυλον χόνδρος, την οποίαν αγκαλιάζουν δύο πινακάκια ξύλινα εις τους πόλους της έτζι κατασκευασμένα, οπού ημπορεί να την γυρίζη τινάς καθώς το τζικρίκι γυρίζει το αδράχτι με το Σιρτζάνι. Εις τον ισημερινόν της σφαίρας ταύτης υποκάτω (ήγουν εις το φούσκωμα της κοιλίας της) είναι ένα πινάκι μετάλλινον όπου εμπεριέχει τρίχας αλόγου, θειάφι, ρετζίνι, και άλλας ηλε-

4 Τis εντυπώσεις του από το ταξίδι του αυτό κατέγραψε στο έργο του *Le voyage de Grece*, Pierre Antoine Lebrun, Paris, Ponthieu et Cie, 1828

5 Παρόμοια ηλεκτροστατική μηχανή η οποία εχρησιμοποιείτο στα 1850 στο Πρώτο Γυμνάσιο Ναυπλίου εκτίθεται στο Μουσείο Φυσικών Επιστημών και Τεχνολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, στο Παλαιό Χημείο. Η καταγραφή της έχει γίνει από το Ελληνικό Αρχείο Επιστημονικών Οργάνων του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.

6 Εκδόθηκε στην Βιέννη από τον Άνθιμο Γαζή το 1811 και συνέχισε να εκδίδεται μέχρι το 1821.

7 *Τα Ελληνικά Προεπαναστατικά Περιοδικά, Ευρετήρια Β' Ερμής ο Λόγιος 1811-1821*, επιμ. Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, Εκδόσεις ΙΝΕ, 1976.

8 Ηλιάδης Μανασσής (1730-1805), λόγιος και ιατροφιλόσοφος, ίδρυσε το Ταμείον Φυσικής Ιστορίας δηλαδή το πρώτο εργαστήριο Πειραματικής Φυσικής στο Βουκουρέστι. Βλ. *Πάνου Δρανδάκη Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Δ'. σ. 237.

9 Ρήγα Βελεστινλή Θετταλού, *Φυσικής απάνθισμα/ Δια τους αγχίνους κ' φιλομαθείς Έλληνες, Εκ της Γερμανικής κ' Γαλλικής διαλέκτου ερρανισθέν*, Βιέννη, εκ της τυπογραφίας του ευγενούς Τράττνερ, 1790, σσ.172-173.

Η ηλεκτροστατική μηχανή με τα εξαρτήματά της. Υλικά : Ξύλο γυαλί χαλκός Διαστάσεις: 0,39 X 0,34μ. Διάμετρος δίσκου: 0,27μ. Η μηχανή συνοδεύεται από μία γυάλινη φιάλη με ηλεκτροσκοπικά φύλλα χρυσού. (Υ:0,20μ. Διάμετρος βάσης: 0,10μ).

Η ηλεκτροστατική μηχανή μέσα στο ξύλινο κιβώτιο της (0,53 x 0,28 x 0,21) όπως παραδόθηκε από τον δωρητή της, το 1901 στο ΕΙΜ.

κτρώδεις ύλας, σκεπασμένον και καρφωμένον γύρω τριγύρω από πετζί προστάτου. Μία τζίτα κοντά υποκάτω προς την σφαίρα το πινάκι, εις τρόπον οπού γυρίζοντας εκείνη, αισθάνεται κάποια θλίψιν από το πινάκι, και αποκτά εις ολίγον διάστημα καιρού μίαν μεγάλη ηλεκτρική δύναμιν (εξαιτίας της τρίψεως) την οποίαν μπορεί να διακρίνη τινάς από την κίνηση των ταχέως ελκομένων ελαφρών σωματών εις δύο ή τριών ποδιών διάστημα...»¹⁰.

Δεν ήταν όμως μόνον η σχολή του Βουκουρεστίου¹¹ που διέθετε τέτοιο τεχνολογικό εξοπλισμό. Στην περίφημη σχολή των Κυδωνιών, ήδη από το 1800 ο δάσκαλος Βενιαμίν ο Λέσβιος¹² δίδασκε τις φυσικές επιστήμες κάνοντας πειράματα μπροστά στο πολυπληθές ακροατήριο των σπουδαστών του. Οι αδελφοί Τομπάζη γνώριζαν τον σπουδαίο αυτό δάσκαλο και τιμούσαν την φιλομάθεια των Κυδωνιέων. Όταν ο Ναύαρχος του Ελληνικού στόλου Ιάκωβος Τομπάζης πληροφορήθηκε από τον Βενιαμίν το Λέσβιο τη λεηλασία και καταστροφή των Κυδωνιών από τους Τούρκους (3 Ιουνίου 1821), έσπευσε με τα πλοία να διασώσει τον πληθυσμό και να τον μεταφέρει σε ελληνικά νησιά. Στην προκήρυξη που έστειλε προς όλους τους Έλληνες καλώντας τους να υποδεχθούν και να προστατέψουν τους *αναχωρήσαντες* με μόνον τον *ον έφερον ιματισμόν* Κυδωνιείς, επισημαίνει:

«...Οφείλετε να αναλογισθήτε ότι οι Κυδωνιείς έχουσι δικαιώματα επί της καλοκαγαθίας μας, διότι αυτοί πρώτοι ίδρυσαν αρίστας σχολάς και συνετήρησαν εγγραμμάτους διδασκάλους, οίτινες edίδαξαν εις τα τέκνα ημών τας επιστήμας και την θεολογίαν. Ούτως επήλθε η ανάπτυξιν του έθνους και του αισθήματος της προς την Πατρίδα αγάπης...»¹³.

Σε αυτές τις γραμμές συνοψίζεται το πνεύμα του ελληνικού διαφωτισμού. Η στροφή στις επιστήμες είχε για τους Έλληνες ως στόχο την πνευματική ανάπτυξη του έθνους, μέσω της οποίας θα ευδοκίμωσε η αγάπη της ελευθερίας και της πατρίδος. Τα διδακτικά εγχειρίδια¹⁴ των Φυσικών Επιστημών που εκδίδονται στην Ελληνική γλώσσα την ίδια περίοδο, εισάγουν το νέο ευρωπαϊκό πνεύμα των επιστημονικών ανακαλύψεων, με στόχο τον φωτισμό του γένους και την καταπολέμηση της δεισιδαιμονίας. Μέσα σε αυτό το φιλελεύθερο πνεύμα του ορθολογισμού και των επιστημονικών αναζητήσεων, ζουν και δραστηριοποιούνται οι αδελφοί Τομπάζη.

Γιοί του Νικολάου Γιακουμάκη¹⁵ γεννήθηκαν και μεγάλωσαν στην Ύδρα. Εκεί έμαθαν τα πρώτα γράμματα ακολουθώντας το εκπαιδευτικό σύστημα της εποχής. Την ελλειπή εκπαίδευσή τους για την οποία οι ίδιοι συχνά παραπονούνταν, την πλήρωσαν μέσα από τα ταξίδια τους στην Ευρώπη, συναναστρεφόμενοι με αξιόλογους πνευματικούς ανθρώπους της εποχής τους. Φιλομαθείς και πολυπράγμονες καθώς ήταν φρόντισαν να γνωρίζουν και συχνά οι ίδιοι να εφαρμόζουν όλες τις καινούργιες τεχνολογικές ανακαλύψεις τόσο στα πλοία τους όσο και στον ιδιωτικό τους βίο. Έτσι λοιπόν εξηγείται ότι ο Εμμανουήλ Τομπάζης γνώριζε τη χρήση των μηχανών ηλεκτρισμού και μάλιστα είχε προμηθευτεί προεπαναστατι-

10 Η ηλεκτροστατική μηχανή που περιγράφεται σε αυτό το κείμενο είναι η μηχανή του Otto von Guericque στην οποία ο Jessus Ramsden επέφερε μεταβολές αντικαθιστώντας τη σφαίρα με το γυάλινο τροχό.

11 Νικολαΐδης Ε., Διαλέτης Δ., Αθανασιάδης Η., *Θετικές επιστήμες και Διαφωτισμός στον ελληνικό χώρο του 18^{ου} αιώνα*. Τα Ιστορικά, 1988, τ.8, σσ. 123-136.

12 Βενιαμίν ο Λέσβιος (1759-1824), ιερομόναχος και λόγιος. Από το 1800 δίδαξε στην Ακαδημία των Κυδωνιών Μεταφυσική, Ηθική, Μαθηματικά, Φυσιογνωστικές επιστήμες. Η διδασκαλία του που γινόταν σε διδακτήριο με αίθουσες πειραματικής φυσικής είχε μεγάλη απήχηση στους μαθητές του που ξεπερνούσαν τους εξακόσιους. Βλ. *Νέοτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ηλίου*, τ. Δ', σ. 340.

13 Η προκήρυξη που διέσωσε στο έργο του ο Ιάκωβος Τομπάζης προέρχεται από το έργο του Th. Gordon, *History of the Greek Revolution*, τ. Α. σελ. 256

14 Νικηφόρος Θεοτόκης, *Στοιχεία Φυσικής*, Λειψία, 1766, Ρήγας Φεραίος *Φυσικής Απάνθισμα* Βιέννη, 1790, Δημήτριος Δάρβαρης *Επιτομή Φυσικής* (Α, Β, Γ τόμοι) Βιέννη, 1812, Κωνσταντίνος Κούμας *Σύνοψις Φυσικής*, Βιέννη 1812, Κωνσταντίνος Βαρδαλάχος *Φυσική Πειραματική των νεοτέρων εφευρέσεων*, Βιέννη, 1812.

15 Το όνομα Τομπάζης το πήρε η οικογένεια από το όνομα τύπου πλοίου της. Γούδας Αν. *Παράλληλοι βίοι*, 1875, τ. Δ', σ. 375 & Τομπάζης Ν.Ι., ό.π., σσ. 8-9.

κά δύο από αυτές, με τις οποίες έκανε πειράματα διασκεδάζοντας τους φιλοξενούμενούς του στο αρχοντικό του στην Ύδρα.

Από τα παραπάνω είναι φανερό ότι ο Εμμανουήλ Τομπάζης εκπροσωπούσε όλη εκείνη τη γενιά των φιλομαθών εμπόρων και ναυτικών που ταξιδεύοντας στην Ευρώπη ανοίγονταν σε όλες τις νέες προκλήσεις των επιστημονικών ανακαλύψεων της εποχής του Διαφωτισμού. Και όπως εύστοχα έχει γραφεί από τον Κ.Θ. Δημαρά την εποχή αυτή, *οι караβοκυραίοι και πραγματευτάδες δεν φέρνουν μονάχα πλούτη από τις δυτικές χώρες όπου ταξιδεύουν. Μαζί με τα πλούτη φέρνουν τον πόθο μιας καλύτερης ζωής, την πεποίθηση ότι την καλύτερη αυτή ζωή την δίνει η παιδεία στον άνθρωπο, η παιδεία που είναι μητέρα της ελευθερίας*¹⁶. Ο Αδαμάντιος Κοραΐς σε επιστολή του (14ης Ιουνίου 1820) προς τον Εμμανουήλ Τομπάζη έγραψε: «...μόνη η παιδεία έχει να θεραπεύση τας κοινάς του ταλαιπώρου γένους ημών δυστυχίας, η παιδεία μόνη έχει να μας ελευθερώση από τον ανυπόφορον ζυγόν του αχρειεστάτου Σκυθικού έθνους...»¹⁷. Έτσι, οι αδελφοί Τομπάζη που προεπαναστατικά είχαν ενστερνιστεί το αίτημα για την παιδεία του έθνους, κατά τη διάρκεια της επανάστασης υπηρέτησαν με αυτοθυσία μέσα από καίριες θέσεις το αίτημα για την ελευθερία του.

Το όργανο αυτό της φυσικής λοιπόν, που πριν 108 χρόνια εισήχθη στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, δεν αποτελεί ένα απλό τεκμήριο των γνώσεων και των επιστημονικών αναζητήσεων του Τομπάζη, αλλά αναδεικνύει κυρίως ότι το όραμα του για την ελευθερία της πατρίδος γεννήθηκε μέσα από την παιδεία και τον πόθο για την ελευθερία του πνεύματος.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

- Αθανασιάδης, Η., Διαλέτης, Δ. & Νικολαΐδης, Ε. *Θετικές επιστήμες και Διαφωτισμός στον ελληνικό χώρο του 18^{ου} αιώνα*. Τα Ιστορικά, τ.8, 123-136, 1988.
- Βαλέτας, Γ. *Κοραΐς Επιστολές (1815-1833)*, τ. Β2, Αθήνα, Δωρικός, 1965.
- Βαλέτας, Γ., *Βενιαμινικά. Τα μικρά κείμενα του Βενιαμίν Λεσβίου και οι βιογραφικές πηγές του*, Μυτιλήνη, 1982.
- Γούδας, Αν., *Παράλληλοι βίοι*, τ. Δ', 1875.
- Δημαράς, Κ.Θ., (επιμ) *Σύνοψις Φυσικής 1812, Ο Κοραΐς και η εποχή του*. Βασική Βιβλιοθήκη, τ. 9, Αετός Α.Ε., εκδ. Ερμής, 1977.
- Δημαράς, Κ.Θ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, εκδ. Ερμής, 1989.
- La Grande Encyclopédie*, τ. 27, Paris, H. Lamirault et cie éditeurs, χ.χρ.
- Καράς, Γ., *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία. Έργα των Φυσικών- Θετικών Επιστημών. Χειρόγραφα και έντυπα, Οι Επιστήμες της Ζωής*, τ. Γ', Αθήνα, ΙΝΕ, εκδ. Εστία, 1994.
- Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Αθήνα, Φοίνιξ, χ.χρ., τ. ΙΒ'.
- Νεότερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ηλίου*, τ. Δ'.
- Ρήγα Βελεστινλή Θετταλού, *Φυσικής απάνθισμα/ Δια τους αγχίνους κ' φιλομαθείς Έλληνες, Εκ της Γερμανικής κ' Γαλλικής διαλέκτου ερρανισθέν*, Βιέννη, 1790.
- Τομπάζης, Ν.Ι., *Αδελφοί Ιάκωβος και Μανώλης Τομπάζης. Συμβολή εις την Ιστορίαν της Εθνικής Παλιγγενεσίας*, Αθήνα, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, 1902.
- Φραγκίσκος, Εμμ. (επιμ). *Τα Ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά. Ευρετήρια. Β'. Ερμής ο Λόγιος 1811-1821*. Αθήνα, Ι.Ν.Ε, 1989.

16 Δημαράς Κ.Θ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, εκδ. Ερμής, 1989, σ. 311

17 Βαλετας, Γ., *Κοραΐς Επιστολές (1815-1833)*, τ. Β2, Αθήνα, Δωρικός, 1965, σσ. 233-234.